بۆکان له مێژوودا (٢)   ئەنوەر سوڵتانی

کتێبی سەوز

له بەشی یەکەمی ئەم زنجیره وتارەدا، باس له هەڵوێستی کوردپەروەرانەی محەمەد حوسێن خانی سەردارموکری، سێهەم سەرداری بۆکان کراو و گوترا که ناوبراو سەرەڕای دڵسۆزی نواندن و خەمخۆری به نیسبەت گەلی کوردەوە، له سەرچاوەکان و بۆ نموونه له "کتێبی سەوز" دا، وەک ئێرانیچی و لایەنگری عەجەمان لەقەڵەم دراوە. له کاتێکدا بەڵگەنامەی ژماره یەکی ئەم وتارانه دەری خست که ئەو بۆچوونه راست نییه.
من بۆ ئەوەی کاری بەراوەردکاریی سەرچاوەکان بۆ خوێنەر هاسان بکەمەوه دەقی وتارێک لێرەدا دەهێنمەوه که ١٣ ساڵ پێش ئێستا سەبارەت به "کتێبی سەوز" م نووسیوه و له ژماره ١٥ی گۆڤاری پەیڤ، چاپی مەڵبەندی رۆشنبیری کورد له لەندەن(فیبرەوەری ١٩٩٢) دا بڵاو بۆتەوه. بەشی سەرەکی وتارەکه له پێوەندی کووژرانی سەردار، به دەست عوسمانییەکاندایه، بەڵام چەند بەڵگەنامەیەکی دیکەش له گەڵه، که بۆ روونکردنەوەی بارودۆخی سیاسی ئەو ساڵانەی ئێران ناوچەی موکریان به کەڵکن .
پێویسته بگوترێ شێوازی نووسین و تەنانەت رێبازی فیکری ئەودەمەم له گەڵ ئێستادا هەندێ جیاوازی هەیه، بەڵام وتارەکەم وەک بەڵگەیەکی مێژوویی سەیر کرد و وەک خۆیم هێشتەوه .
ژمارەی لاپەڕەکان، ژمارەی لاپەڕەکانی گۆڤاری مەڵبەندن .

«کتێبی سەوز»
وەک سەرچاوەیەک بۆ مێژووی کورد

ئەنوەر سوڵتانی

«وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران» لە ساڵانی دوایی حکومەتی «قاجار» (١) دا ژمارەیەک بەڵگەنامەی لە دوو بەرگی جیاواز بڵاوکردەوە ناوی «کتێبی سەوز»ی (٢) لە سەر دانان. ماوەیەک دواتر ناوەرۆکی هەر دوو بەرگی کتێبی سەوز لە لایەن هەمان وەزارەتخانەوە وەرگێڕدرایە سەر زمانی فەرەنسی و لە ساڵی ١٩١٩ی زایینی دا بڵاوکرایەوە.

هۆی چاپ و بڵاو کردنەوەی بەڵگەنامەکان، پێشکەش کردنیان بوو بە «کۆنگرەی ئاشتی»، ئەو کۆنگرەیەی پاش بڕانەوەی شەڕی یەکەمی جیهانی و تێک شکانی ئاڵمان و هاوپەیمانەکانی لە پاریس بەستراو ژمارەیەک پەیمان و قەراری بەسەر بەرەی «هێزە مەرکەزیەکان»دا فەرز کرد (٣).

ئەمە یەکەم جارو دوا جاریش بوو کە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران سەنەدو بەڵگەنامەی ناو دام و دەزگاکانی خۆی بڵاو کردەوە. ئەم کارە تەنانەت لە سەردەمی شۆڕشەکەی ساڵی ١٩٨٠ی ئێرانیش دا دووپات نەکرایەوە دەوڵەتی موهەندیس بازرگان و جێ نشینەکانی هیچ کام لەو پەیمانە عەسکەری و نەوتی و سیاسی یانەیان ئاشکرا نەکرد کە ڕژێمی هەڵوەشاوەی «پەهلەوی» لەگەڵ وڵاتانی ئەوروپاو ئەمریکادا بەستبووی.

گرینگی کتێبی سەوز لەوە دایە کە ماوەیەکی شەش مانگەی لە سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانی [ئەوەی لە کوردستان بە عروسی یەکەم دەناسرێ] گرتۆتە بەر- ئەو ماوەیەی وا سنوورەکانی ئێران لە چوار لاوە کەوتبوونە بەر هێرشی ڕاستەو خۆی دوویەرەی شەڕکەر و هەموو ئێران بوو بووە گۆڕەپانێک بۆ زۆرانبازی هەر دوو لا- ئەو دوو لایەنی شەڕەی کە هەر کامیان لە وێرانی ماڵ و کوشتاری خەڵکی بێ تاوانا گرەویان لەوی تر ئەبردەوە. خۆ دیارە بەشێکی گرینگی ئەو لێکدان و

بەیەکدا هەڵپرژانەش لە سەر سنووری ئێران و عوسمـانی رووی ئەدا کە هەر دوو دیوی سنوورەکە خاکی کوردانە.

کتێبی سەوز، یەکەم جار لە دوو بەرگی جیاوازدا بە فارسی بلاوکرایەوە :

١) بەرگی یەکەم بە ١٣٩ لاپەرەو سەرجەم ٣١٦ بەڵگەنامەوە (٤)

٢) بەرگی دووەم بە ٧٥ لاپەرەو ١٠٠ بەڵگەنامەوە، وەک «تەواوکەرەی بەرگی یەکەم (٥).

ئەو دوو بەرگە رووداوەکانی شەری یەکەم لە شەش مانگی یەکەمی دەست پێ کردنی شەر لە خاکی ئێران [١٢ ذیلقەعدەی ١٣٣٢/٥ ئۆکتۆبەری ١٩١٤ تا جەمادی الاولی ی ساڵی ١٣٣٣/ مارسی ١٩١٥] لە روانگەی دەوڵەتی ئێرانەوە دەخەنە روو. هەر دوو بەرگی کتێبەکە لەم ساڵانەی دوایی دا واتە ساڵی ١٣٦٣ی هەتاوی ١٩٨٤ی زایینی لە یەک بەرگدا، بە سەرەتایەکی هەشت لاپەرەییەوە لە لایەن « رضا قلی نظام مافی »یەوە سەر لە نوێ چاپ کرایەوە (٦). ئەم وتارە لەسەر چاپەکەی «نظام مافی» نووسراوە. سەرجەمی ٤١٦ بەڵگەنامەی ناو کتێبی سەوزی لە باری ناوەرۆکەوە ئەم بابەتانەیان گرتۆتە بەر :

١) نامەو تێلگرافی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران بۆ دایرە میری یەکانی ناوخۆ یا هەواڵ و راپۆرتی دایرەکان بۆ تاران.

٢) نامەی وەزارەت بۆ باڵوێزخانەی ئێران لە وڵاتانی دەرەوە [ئەستەموڵ و لەندەن و ...] یا نامەی ئەوان بۆ تاران.

٣) ئەو نامانەی لە نێوان ئێران و وڵاتانی شەرکەرا ئاڵ و گۆر کراوە. ئەم چەشنە نامانە، بە گشتی لە لایەن وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێرانەوە نێردراون بۆ باڵوێزخانەی ئەو وڵاتانە لە تاران یا باڵوێزخانەی ئەوان لە تاران بۆ وەزارەتی ناردوە.

نیازی دەوڵەتی ئێران لە بلاوکردنەوەی بەڵگەنامەکان لە راستیدا پاکانە کردن بوو بۆ سیاسەتی راگەیێندراوی رەسمی خۆی کە بێ لایەنی بوو، هەر بۆیەش بوو کە چەند ساڵ دواتر کتێبی سەوزیان وەرگێرایە سەر زمانی فەرەنسی و پێشکەشی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریسیان کرد.

ئەوەی راستی بێ، ئێران بەدرێژایی شەر، سیاسەتی رەسمی خۆی بەرانبەر بە شەرکەرەکان نەگۆری ونەچووە هیچ کام لەو دوو بەرەیەوە. بە لام. کۆمەڵگای ئێران بە گشتی و مەجلیس و دەوڵەت بە تایبەت بە شێوەیەکی ئاشکرادابەش کرابوو .لایەنگرانی محمد ویلهێلم (٧) و سولتان لە هەموو گۆرەپانیکی ژیانی کۆمەلایەتی دا لە بەرانبەر لایەنگرانی رووس وئینگلیس [روسوفیل و ئەنگلوفیل] وەستابوون و ئەم وەستانەش وەک باسی لێوە ئەکەین جگە لە کوشتارو ماڵ ویرانی و قاتی وقری بەدەر هیچی نەدا بەخەڵکی هەژارو لێ قەوماو وسوودو قازانجەکەی تەنیا نەسیبی بیگانەو داگیر

گەران بوو .

شەڕ. کاتی دەستی پێ کرد کە لە ئیران " ئەحمەد میرزا " ی سیزدە ساڵە ، کوڕی «محمد علیشاە»ی قاجار تەنها هەشت ڕۆژ بوو تاجی شایەتی لەسەر نابوو و بە ناوی «ئەحمەد شاە»وە شایەتی ئەکرد. سەرەک وەزیر«علاء السلطنه» (٨) بوو کە هەر دوو لایەنی رووس و ئینگلیز لەسەر حکومەتەکەی پێک هاتبوون . بەڵام زۆر زوو کابینەکە هەڵوەشاوە جێی خۆی دا بە کابینەی «مستوفی الممالک » (٩) و پاشان بە «مشیر الدوله» (١٠).

هەل و مەرج لە ناو خۆی ئێرانا زۆر ناسک بوو: رووسەکان تا تەوریزو قەزوین و ئیسفەهان هاتبوون و عوسمانیەکان هەمەدان و ورمێ یان گرتبوو. ئینگلیسی یەکانیش لە لای باکوورو رۆژهەڵاتەوە وەربیبوونە خاکی ئێران و هەر کام لە لایەک خەریکی پاشاگەردانی و باج سەندن و بەڕێوەبردنی ناوچەی بن دەستی خۆیان بوون. لە بارودۆخێکی وا دا بوو کە «مستوفی الممالک» «بێ لایەنی» ی ئێرانی بە هەموو دەزگاکانی میری لە سەرانسەری وڵاتدا راگەیاند [١٢ ذیحجه ١٣٣٢/ یەکەمی نوامبری ١٩١٤] و داوای لێ کردن خۆیان تێکەڵاوی کارەساتی شەڕ نەکەن. دیارە ئێران لە شێوەی رەسمی خۆی دا بەم بەڵێنی «بێ لایەنی» یە وەفادار مایەوە خۆی تێکەڵاوی شەڕ نەکرد. بەڵام ئەو راگەیاندنە رەسمی یە نە پێشی وڵاتانی دراوسێی ئێران گرت لە دەست درێژی کردنیان بۆ سەر خاکەکەی و نە ئەو راستی یەشی بۆ شاراوە کە ئێران، بە کۆمەڵانی خەڵک و کاردەست و سیاسەتگێرو ئەندامانی دەوڵەتەوە هەر کام لایەنگری سیاسەتێکی دەرەوە واتە لایەنێکی تایبەت لە بەرەکانی شەڕ بوون.

عوسمانیەکان، ئاڵای ئیسلامەتی یان هەڵدابوو و بە ناوی ئیسلامەوە بەشێکی زۆری خەڵکانی سەر سنوور بە تایبەت کوردیان بۆ لای خۆیان راکێشا بوو. ئینگلیسی یەکان لە ناوچەگەلی ژێر دەسەڵاتی خۆیاندا زۆرێک لەسەرەک عیل و عەشیرەتەکانیان کڕی بوو و لەرێی ئەوانەوە هەموو خەڵکی ئەو ناوانەیان هێنابووە خزمەت سیاسەتی خۆوە. رووسەکانیش بەحەرب و زەرب و زەخت خستنە سەر خەڵک، بەشێکی دانیشتوانی رۆژئاوای ئێرانیان هێنابووە ژێر رکێفی خۆیان و ئەمەش سەرەڕای ئەوەی کە دەربارەی قاجارەکان وەک نەریتێکی کۆن لایەنگری رووسەکان بوون و زۆرێک لە شاکانی قاجار، دەست پەروەردەی رووس بوون .

شاعیرێکی ئێرانی (١١)، هەستی خۆی سەبارەت بە هێرشی داگیرکەرانی بێگانە بۆ سەر ئێران و لایەنگری هەندێ ئێرانی، لە داگیرکەران بەم چەشنە دەرئەبڕێ :

چەشد کە مجلس شورا نمیکند معلوم کە خانە ، خانەء غیراست ،یا کە خانە ماەاست؟

خراب ، مملکت از دست دزد خانگی است زدست غیر چەنالیم ؟ هرچەهست ،ازماست،

(لەبەر چی مەجلیسی شوورا لێمان روون ناکاتەوە ئەم ماڵە، ماڵی بێگانەیە یا هی ئێمە؟ وولات ، بە دەستی دزی ناو ماڵەوە وێرانە ، ناڵە لە دەستی بێگانە بۆ بکەین؟ هەرچی هەیە لە خۆمانەوەیە.) ناوچە کوردنشینەکان ،گۆرەپانێکی سەرەکی بوون بۆ زۆرانبازی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و رووس. کوردەکان، لەوشەڕە داسەپاوە ناخواستەیەدا تووشی کوشتارو وێرانی و ئاوارەیی و قاتی و قڕی و نەخۆشی و پەتا هاتن، ئابووری ناوچەکە نوشوستێکی گەورەی بەسەردا هات شارو دێ ی کوردەکان لەهەردوو بەری سنور توشیاری شەرو ئاڵۆزی بوون و پێشیلی هێزە داگیرکەرەکان کران. بە گشتی دار بەسەر بەردەوە نەما .

ژیانی سیاسی کوردستان، لەسالآنی شەڕی یەکەمی جیهانی و دوای ئەو، بە دوو بزووتنەوەی گەورە دیاری دەکرێ :

١- بزووتنەوەی کوردەکانی ناوچەی ورمێ و سەلماس وخۆی بە سەرکردایەتی سمایل ئاغای شکاک [سمکۆ].

٢- راپەڕینەکەی خوارووی کوردستان بە رێبەرایەتی شێخ مەحموودی نەمر. دیارە راپەڕینەکەی خوارووی کوردستان بە هۆی «کات»وە نەیتوانیوە بێتە توێی کتێبی سەوزەوە، دوو بەڵگەنامەی جیاواز (٢٣ و ٣٢٥) روانگەی دوژمنانی کورد سەبارەت بە سمکۆ دەرئەخەن و رادەی قین و دوژمنایەتی یان لەگەڵ راپەڕینەکە نیشان ئەدەن. (١٢) تورکەکان هەر لەو کاتەی دا کە بەرەوبەووی بزووتنەوەی «سمکۆ» یان دژ بە دوژمنەکەیان واتە ئێران ئەخوارد، لە «ئەشرار» و «ئەشقیا» زیاتریان پێ نەئەگوت و بە خوێنی سەری تینوو بوون. ئێرانی یەکانیشمان خۆ چاو پێ کەوت چۆن قورئانیان بۆ مۆر کردو بە فێڵ و فریو خستیانە ناو گێژاوی مەرگەوە. تۆ بڵێی ئەم هەڵوێستەی تورک و عەجەم، دەرسێکی باش نەبێ بۆ خەباتی ئێستای گەلەکەمان؟

« کتێبی سەوز جگە لە راپەڕینەکەی سمکۆ باسی زۆر کارەسات و رووداوی تری ئەو سەردەمەی کوردستان دەکات کە باسیان کەمتر لیوە کراوە ،

دەوری زۆرکەسایەتی ناسراو ونەناسراوی ناوچەکەشمان بۆ ئەخاتە ڕوو کە تا ئیمڕۆ زانیاری یەکی تەواومان لێ یان نەبووە ، باسی زۆر کەسی خۆیی ونامۆ ئەکات کەهێزی ڕووس و عوسمانی بۆ سەپاندنی دەسەلاتیان لەناوچەکەدا ، کەڵکیان لێ وەرگرتوون و وەک دارەدەست بەکاریان هێناون.

زۆریک لە شارەکانی کوردستان وەک کرماشان و سنە و سەقز و بانە و سابلاغ و ورمێ، زۆر عیل و عەشیرەی کورد لە گوێن زەرزاو هەرکی و شکاک و دێموکری و کەڵهورو جاف و سەنجابی و قەڵخانی ، زۆر گەورە پیاوی ناسراوی کورد وەک سەید تەهای شەمزینی و میرزا عەلی قاضی و شێخی حیسامەددین و شێخ الاسلامی سنە هەرکام بەچەشنێ جێگەی خۆیان لە توێی کتێبی

سەوزدا کردوتەوە.
من لێرەدا سەرجەم ٢١ بەڵگەنامەی کتێبەکەم وەرگێڕاوەتە سەر کوردی. ئەم ژمارەیە، رەنگە بتوانێ کەم و زۆر زانیاری یەک سەبارەت بە ناوەرۆکی کتێبەکە بدا بە دەستەوە. لەو ٢١ دەستاوێژە، سێزدەیان باسی رووداوی جیا جیای کوردستان ئەکەن و لە هەشتەکەی تردا شوێنی کارەساتێکی تایبەتیم گرتووە.
کارەساتەکە گیران و کووژرانی «حەمە حسەین خان» ی سەرداری موکری یە کە موتەسەریفی کەرکووک و ئەرکانی حەربی عوسمانی گرتیان و لەگەڵ «سیف الدینخانی مظفر السلطنه » حاکمی سەقز ناردیانن بۆ «مەراغە » و لەوێ تیرە بارانیان کردن ، پاشان جە نازەی« حەمەحسین خان » هاتەوە بۆ بۆ کان و « لەگومبەزی سەردار » نێژرا .عوسمانی یەکان، پێشتریش «حەمەخان » ی حاکمی بانەیان هەر لەبانە گرت و کوشت. ئەم کەسانەو زۆرێکی تر لە خەڵکی هەژاری ناوچەکە، بە تاوانی لایەنگری لە رووس کەوتنە بەر زەربی عوسمانی یەکان و لەناو چون .
لاپەڕەکانی « کتێبی سەوز » هەر چەند باسی شەهید بوونی شێخ بابا عەلی غەوساباد ناکەن بەلام بە درێژایی لە کارەساتی کووژرانی «حەمە حسەین خان » ی سەرداری موکری ئەدوێن. وادیارە سەردار نەک هەر پایەو ڕوتبەی لەناوچەکەدا بەرزتر لە حاکمانی تر بووە، بەڵکو بە پێی نەریتی باوو باپیری، خزمەتگوزاریکی گرنگی دەوڵەتی ئیران بووە و عەجەم ، بە هاسانی پیاوی وا بە ئەمەک و بە وەفایان لە ناوچەدا وەچنگ نەکەوتووە. باپیری حەمە حسەین خان واتە سەردار عەزیز خان، خەڵکی «نستان»ی سەردەشت بوو، کە پاشان بوو بە سەرداری بۆکان و ئینجا گەیشتە پلەی «سەرداری کل»ی قشوونی ئێران و دەستەراستی «ناصرالدین شا»ی قاجار (١٣١٣-١٢٤٧ ه.ق) سەردار عەزیز خان ئەگەر وەک کوردێکی بلیمەت جێی ڕێزو شانازی بێت کە توانی بە دەستی خاڵی یەوە لە بۆکان وەرێ کەوێ و بگاتە پلەیەکی وەها بەرزی حکومەتی، لەم بارەشەوە جێی سەرنجە کە بۆ سەپاندنی دەسەلاتی حکومەتی ئێران بە دڵ رەقی زۆرەوە بزووتنەوەی پێشکەوتنخوازی «بابی» یەکانی لە «زەنجان» و راپەڕینی «قەشقایی»یەکانی لە «شیراز» سەرکوت کرد.]
لەم بارەیەوە، بەڵگەنامەی ژمارە ١١٦ سەنەدێکی گرینگە و نیشان ئەدات چۆن گەورە پیاوێکی وەک حەمە حسەین خان خۆی بە هەست و نەستەوە خستۆتە خزمەت عەجەمەوە لە مەجلیسێکدا کە لە سابلاغ ئەگیرێ لەگەڵ «مینا ئاغای پیران» [کە ئەمیان خۆی داوەتە پاڵ تورکەوە!] بەگژ یەکدا ئەچن و ئەمیان لە سەر عەجەم و ئەویان لە سەر تورک بە یەکدا هەڵ ئەپرژێن، لە کاتێکدا نوێنەرانی تورک و ئێران لەوێ دانیشتوون و بە پێ خۆشیەوە سەیریان ئەکەن !
بە لای منەوە ئەم بەڵگەنامەیە، نەک هەر سەنەدێکی مێژوویی یە، بەڵکوو ئەتوانێ ببێتە سەرچاوەو